

MÜSLİM VE EL-CÂMIU'S-SAHİH'İ ÜZERİNE*

On Muslim and His Work al-Cāmiu's-Sahih

Araş. Gör. Dr. Dilek TEKİN**

ÖZET

Hız Peygamber'in söz, fiil ve davranışlarını en güvenilir yollarla, en doğru şekilde muhafaza edip kendilerinden sonraki nesillere aktarmayı başardıklarından Buhârî ve Müslim'in Sahih isimli eserleri yazılışları üzerinden çok geçmeden büyük ilgi göyerek şöhret bulmuş ve birer klasik eser hüviyetine kavuşmuşlardır. Bu derece öneme haiz bir eserin ve müellifinin zâtî ve ilmî hususiyetlerini idrak ise ancak onları yakından tanımakla mümkündür. Binâenaleyh bu çalışmada hadis ilminin önemli otoritelerinden biri olan Müslim'in hayatı, ilmî ve ahlâkî kişiliği; dinî bir referans kaynağı olan el-Cāmiu's-Sahih'i ve hususiyetleri, hadis ilmiyle ilgili diğer çalışmalarından bahsedilecektir.

Anahtar Kelimeler: Müslim, Hadis, el-Cāmiu's-Sahih, Rivayet Tarihi.

ABSTRACT

al-Bukhārī and Muslim's works called Sahihayn shortly after writing became famous and saw great interest then have had a statue of canonic works through they had recorded the sayings, act and behavior of Prophet (s.a) with the most reliable way and managed to transfer them to the next generation. To understand the importance of him and the characteristics of his work is only possible to know them closely. Consequently the life of Muslim who one of the leading authorities of the hadith scientific and moral personality; with a religious reference to al-Cāmiu's-Sahih and its characteristics, other studies on the hadith will be discussed in this study.

Keywords: Muslim, Hadith, al-Cāmiu's-Sahih, History of Tradition.

* Bu makale yazarın "Yazılı-Şifâhî Rivayet Bağlamında Müslim'in Eser Sahibi Hocalarından Rivayetleri, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Temel İslam Bilimleri Anabilim Dalı, İstanbul, 2015." adlı doktora çalışmasından istifade edilerek hazırlanmıştır.

** Karadeniz Teknik Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Hadis Anabilim Dalı, dilektekin@ktu.edu.tr.

Giriş

İslam dünyası ilim ve kültür bakımından çok zengin tarihî bir mirasa sahiptir. Hiç şüphesiz bu mirasın en iyi taşıyıcıları kitaplardır. Hayli geniş sahada, çok kıymetli ve çeşitli ürünler vermiş olan İslâmî edebiyatın ilk sırasını Kur'ân-ı Kerîm merkezli ilimlere dair eserler alır. İkinci sırasında ise Hadis ilmine dair eserler yer almaktadır. Zira Hz. Peygamber Kur'ân-ı Kerîm hükümlerini hayata geçirmek ve uygulanmalarını sağlamak üzere onun ışığında, ona paralel, onu destekleyen, hayata indiren usul ve yöntemler belirlemiş, kurallar, ilkeler koymuştur. Dolayısıyla Hz. Peygamber'in bu görevini ifa ederken söylediği sözler, yaptığı işler, emrettiği, öğütlediği hususlar, yerine göre düzelterek, yerine göre ise susarak onayladıkları, nihayet koyduğu ölçüler vahyin tamamlayıcı unsurlarıdır.

Bu sebeplerdir ki onun söz, fiil ve davranışlarını en güvenilir yollarla, en doğru şekilde muhafaza edip kendinden sonraki nesillere aktarmayı başardıklarından Buhârî ve Müslim'in *Sahîh* isimli eserleri yazılışları üzerinden çok geçmeden büyük ilgi görerek şöhret bulmuş ve birer klasik eser hüviyetine kavuşmuşlardır. Bu derece öneme haiz bir eserin ve müellifinin zâtî ve ilmî hususiyetlerini idrak ise ancak onları yakından tanımakla mümkündür. Binâenaleyh bu çalışmada hadis ilminin önemli otoritelerinden biri olan İmam Müslim'in hayatı, ilmî ve ahlâkî kişiliği; dinî bir referans kaynağı olan *Sahîh*'i ve hususiyetleri ile hadis ilmiyle ilgili diğer çalışmalarından bahsedilecektir.

Hayatı

206/821-22 yılında Nişâbur'da dünyaya gelen Müslim, Benî Kuşeyr kabilesindedir¹ ve doğduğu yere nisbetle Nisâbü'rî diye de anılmaktadır. Nevevî Müslim'i şöyle tanıtmaktadır: "القشيري نسبة النيسابوري وطنا عربي صليبية وهو أحد أعلام أئمة" (Nesebi Kuşeyrî, memleketi Nişâbur, kökeni araptır ve bu ilmin meşhur bir âlimi, mümeyyizlerindedir).² Babasının eğitimci olması ve yetiştiği ilmî çevrenin erken yaşlarda ilme yönelmesinde etkisi büyüktür.³ Zira Müslim on iki yaşlarında hadis öğrenmeye başladı.⁴ 218 senesinde ilk defa Nişâbur'da *Muvatta*'ın râvilerinden Yahyâ b. Yahyâ'dan hadis dinlemiştir.⁵

1. İmam Müslim'in Kuşeyr b. Ka'b kabilesine nisbetinde ihtilâf söz konusudur. İbn Salâh onun Kuşeyrî yani kabileden olduğunu söylemekte, Zehebî ise tereddüt ifade ederek Kuşeyr kabilesinin mevâlisinden olduğunu söylemektedir. Ancak pek çok hadis âlimi Müslim'den mevâlî kaydı koymaksızın Kuşeyrî diyerek bahsetmektedir. Bkz. İbn Salâh, *Ulûm*, s. 18, Zehebî, *Siyer*, XII, 558.

2. Nevevî, *Şerhu Müslim*, I, 10.

3. İlmî çevreden maksat doğduğu yaşadığı yer olan Nişâbur'dur. Zira burası o dönemde önemli ilim merkezlerindedir. Nişâbur'da özellikle hadis ve rivayet ilmi yaygındır hatta burası âli isnatlarıyla meşhurdur ve burada pek çok fakih, muhaddis ve âlim yetişmiştir. Nitekim Zehebî de Nişâbur'u "دار السنة والعوالي" (Sünnet ve âli isnadlar diyarı), Yâkut el-Hamevî ise "معدن الفضلاء ومنبع العلماء" (Faziletli insan madeni ve âlim kaynağı) şeklinde tavsif etmektedirler. Bkz. Zehebî, *Emsâr*, 205; el-Hamevî, *Mu'cemu'l-buldân*, V, 331.

4. Zehebî, *Siyer*, XII, 558.

5. Zehebî, *Tezkiretü'l-huffâz*, II, s. 588; Sezgin, *Târihü Turasil Arabî*, I, 263.

İlk ilim yolculuğu ise 220'de hacetmek üzere gittiği Mekke'yedir ve burada en yaşlı hocası Ka'nebî'den hadis dinlemiştir.⁶

Müslim geçimini ticaretle sağlıyordu. Elbise veya kumaş ticareti yaptığından kendisine "bezzâz" deniyordu.⁷ Müslim ticaretle uğraşmasının yanı sıra mülk sahibi zengin bir kimseydi.⁸ Ticaretle uğraşması onu ilimle iştigalden alıkoymamış bilâkis dükkânında öğrencilerine hadis rivayet etmiştir.⁹ Şüphesiz böyle bir servetin sahibi olması onun çeşitli uzak diyarlara defalarca kez ilim yolculuklarına gitmesini de kolaylaştırmıştır.

Müslim yardımseverliğinden dolayı "Nişâbur'un cömerdi" diye de anılırdı ve sabırlı, azimli, çalışkan bir kimseydi.¹⁰ Dıhlvî ise onun hayatı boyunca kimsenin giybetini yapmadığından ve kimseyi incitmediğinden bahsetmektedir.¹¹ Bunun yanı sıra hakkında anlatılanlar Müslim'in cesur, güvenilir, vefalı, hakkı ve haklıyı her daim savunan bir kimse olduğunu göstermektedir.¹² Muhammed b. Yahyâ ez-Zühli'den çekinerek bazı devlet adamları ve âlimler Buhârî'ye cephe aldığında Müslim onu savunmuş ve onunla arkadaşlığa devam etmiştir.¹³ Bunun yanı sıra hakkındaki bazı haberlerin satır aralarından anlaşıldığına göre Müslim sert tabiatlı ve müdahanedan uzak bir kişiliğe sahiptir.¹⁴

Hayatının büyük çoğunluğu ilmî yolculuklarda geçen Müslim tahsilini bitirdikten sonra Nişâbur'a geri döndü.¹⁵ 261/847'de bir hadisi araştırmakla meşgulken burada vefat etti.¹⁶

İlmî ve Ahlâkî Kişiliği

Hakkında doğru bir değerlendirme yapabilmek Müslim'i her yönüyle bilmek, yaşadığı coğrafyayı tanımak ve dönemindeki toplumun siyasî ve mezhepsel çatışmalarına vâkıf olmayı gerektireceğinden o devirden kısaca bahsetmek istifadeli olacaktır. Müslim'in doğup büyüdüğü Horasan'ın dört büyük şehrinden

6. Zehebi, *Siyer*, XII, 558; Ebû Mes'ud, *Ecvibe*, 24.

7. İbn Hâcer, *Tehzib*, X, 115.

8. Hasan Mahmûd Selmân, *el-İmâm Müslim*, s. 24.

9. Zehebi, *Siyer*, XII, 570.

10. Meşhûr Hasan Mahmûd Selmân, *el-İmâm Müslim*, s. 27.

11. Dıhlvî, *Bostân'ul-muhaddisin*, s. 191.

12. Hasân Mâhmud Selmân, *el-İmâm Müslim*, s. 28.

13. İbn Hâcer, *Tehzib*, X, 226.

14. Zehebi, *Siyer*, XII, 564, 571-573.

15. Zehebi, *Siyer*, XII, 558.

16. Ahmed b. Seleme (v.286), Müslim'in vefat sebebi ile ilgili şöyle bir olay anlatmaktadır: "Müslim'e kendisi için düzenlenen bir müzakere meclisinde bilmediği bir hadis soruldu. Bunun üzerine meclisten ayrılarak evine döndü, lambaları yaktı ve evdekilere 'Hiç kimse içeri girmesin!' dedi. Evdekiler Müslim'e bir sepet hurma hediye edildiğinden bahsedince onu istedi, getirdiler. Bir yandan hadis arayıp bir yandan bu hurmalardan yiyordu. Sabah olduğunda hurmalar bitmiş ve hadisi bulmuştu." Bkz. Zehebi, *Siyer*, XII, 564; Bağdâdî, *Târihu Bağdâd*, XIII, 103. Hâkim en-Nisâburî bu olay sebebiyle hastalanıp vefat ettiğini söylemektedir.

biri olan Nişâbur Ortaçağ İslam dünyasının en büyük şehirleri arasında yer almaktaydı. Horasan o dönemde Abbasî hâkimiyetindeydi. Abbasilerin ilk dönemlerinde mevcut siyasî istikrar ve ekonomik rahatlık ilmî ve fikrî ortamın gelişmesine zemin hazırlamıştı. Müslim'in yaşadığı dönemde gerek aklî gerek naklî ilimlerde önemli gelişmeler söz konusuydu. Başkent Bağdat'ın yanı sıra Küfe, Basra, Şam ve Re'y de önemli ilim merkezleri haline gelmişti. Dönemin ulaşım şartlarının güçlüğüne rağmen bu merkezler arasında önemli bir ilmî alışveriş söz konusuydu.¹⁷ Nitekim bu asır Hadis ilminin altın çağı olarak anılmıştır. Tedvin faaliyetleri yerini tasnife bırakmış ve Kütüb-i Sitte bu asırda yazılmıştır.¹⁸

Bu ilmî ortamı siyasileşen mezhep kavgaları gölgeliyordu. Zira Mutezilî bir düşünceye sahip Halife Me'mun (hilafeti 198-218) "Halku'l-Kur'an" görüşünü kabul etmeyenlere baskı ve eziyet etmiştir. Kendisinden sonra hilafete gelen kardeşi Mu'tasım (hilafeti: 218-227) ve ardından gelen Vâsık (hilafeti: 227-232) da aynı tutumu daha da şiddetle sürdürmüşlerdir. Halife Mu'tasım, Hanbelî mezhebinin imamı ve Müslim'in hocası Ahmed b. Hanbel'i (v.241) 14 ay hapiste tuttukten sonra vücudunda derin yaralar açılıncaya kadar kırbaçlatmıştır.¹⁹

Müslim döneminde yaşanan bu siyasî tartışmalardan uzak kalmayı tercih etmiştir ancak olumsuz etkilerinden de kurtulamamıştır. Nitekim bahsi geçen siyasi olaylar sebebiyle hocası Muhammed b. Yahyâ ez-Zühli (v. 258) talebelerine Buhârî ile görüşmeyi yasakladığında herkes onun etrafından dağılıp giderken Müslim ilmîni takdir ettiğini ifade ederek onu savunmuştur. Hatta Zühli'nin "Kim mes'eletu'l-lafz konusunda Buhârî'nin fikrine sahipse bizim meclisimizden ayrılın" demesi üzerine Müslim meclisi terk etmiş ve ondan yazdığı hadisleri bir çuvala koyarak Zühli'ye iade etmiştir.²⁰ Müslim hocası Buhârî'yi terk etmeyerek vefasını göstermiştir ancak ona karşı tepkilerin büyüklüğünden olsa gerek eserinde kendisinden hadis rivayet etmemiştir. İlginçtir ki Müslim'in bu vefalı tavrı dönemin temayüz eden âlimleri tarafından takdir görememiştir. Ebû Kurayş el-Hâfız (v. 313) şöyle bir anekdot anlatmaktadır: "Ebû Zür'a'nın yanındaydık. Müslim b. Haccâc geldi ve ona selam verdi. Bir süre oturdu ve hadis müzakere ettiler. Gittiğinde Ebû Zür'a'ya, 'Bu 4000 hadisi sahihinde topladı!' dedim. Ebû Zür'a ise 'Diğerlerini niçin terketti? Bu akıl kârî değil. Şayet Muhammed b. Yahyâ'yı (Zühli) idare edebilseydi, adam olurdu.' dedi."²¹ Görüldüğü üzere bu durum Müslim'in ağır bir dille eleştirilmesine sebep olmuştur.

Yaşadığı yerin bir ilim merkezi ve ailesinin de ilimle meşgul kimseler olması Müslim'in erken yaşlardan itibaren ilme yönelmesini ve çok sayıda âlimden

17. Hasan İbrahim Hasan, *Siyâsi-Dini-Kültürel-Sosyal İslâm Tarihi*, trc. İsmail Yiğit-Sadrettin Gümüş, III, 33-352.

18. Talat, Koçyiğit, *Hadis Tarihi*, s. 218.

19. Talat, Koçyiğit, *Hadis Tarihi*, s. 227.

20. Zehebi, *Siyer*, XII, 572.

21. Zehebi, *Siyer*, XII, 571.

istifade etmesini sağlamıştır. İlk hadis derslerini Horasan'da Buhârî'nin de hocası Yahyâ b. Yahyâ et-Temimî ve Nişâbur kadısı hafız ve fakih muhaddis İshâk b. Râhuye'den almıştır. Hacc dolayısıyla çıktığı yolculuğunda Haremeyden pek çok hocasıyla görüşüp âli isnada ulaşma imkânı elde etmiştir. Mekke'de Saîd b. Mansûr ve diğer bazı âlimlerden, Medine'de ise İsmâil b. Ebû Uveys'den hadis dinledi. Müslim daha sonra Irak'a ilmî bir yolculuk yaptı ve buradaki dört meşhur hadis merkezi Basra, Belh, Bağdât ve Kûfe'yi dolaştı. Basra ve Belh'e yolculuklarında Müslim'e arkadaşı ve talebesi Ahmed b. Seleme (v. 286) eşlik etmiştir. Müslim Basrâ'da Ali b. Nasr el-Cahdamî'den, Belh'de ise Kuteybe b. Saîd'ten (v. 240) hadis dinlemiştir. Ardından pek çok defa Bağdat'a giden Müslim burada hem ilim öğrenmiş hem de öğretmiştir. Bağdat'ın büyük âlimlerinden Ahmed b. Hanbel (v. 241), Hâlid b. Hıdâş (v. 223) ve Ahmed b. Menî' (v. 244)'den hadis dinlemiştir. Yahyâ b. Saîd (v. 318), Muhammed b. Mahled (v. 331) ve pek çok Bağdatlı da burada Müslim'den hadis dinlemiştir. Müslim'in Bağdat'a son gidişi vefatından iki yıl önce 259 yılında gerçekleşmiştir.²² Kûfe'de ise Ahmed b. Yunûs (v. 227) ve Ömer b. Hafs b. Gıyâs'tan (v.222) hadis dinlemiştir.²³ Birkaç defa gittiği Rey'de Müslim, Muhammed b. Mihrân el-Cemmâl (v. 239) ve Ebû Gassân Muhammed b. Amr Züneycâ'dan (v. 240) hadis dinlemiştir.²⁴ Buraya diğer ziyaretini ise *Sahîh*'in telifini tamamladıktan sonra (h. 250) yaptı ve eserini kendilerine baştan sona okuyarak tenkit ve değerlendirmelerini aldığı İbn Vâre ve Ebû Zür'a (v. 264) ile hadis müzakere edip onlardan rivayette bulundu.²⁵ Nitekim Müslim hadiste otorite olan Ebû Zür'a'ya kitabının tamamını arz ettiğini, onun sahih bulunduğu hadisleri alıp illetli bulduklarını terk ettiğini söylemektedir.²⁶ Bütün bunlar Müslim'in Rey'e ziyaretlerinde sadece hadis dinlemekle iktifa etmeyip buradaki âlimlerle ilmî müzakere, istişare ve araştırmalar da yapmak suretiyle çok yönlü istifade ettiği anlaşılmaktadır. Zira İbn Ebû Hâtim de Rey'de Müslim'den hadis yazdığını ifade etmektedir.²⁷

Müslim 250'den önce Mısır'a geçti ve burada Ahmed b. Abdurrâhman el-Vehbî (v.264), Harmele b. Yahyâ (v.244) ve Muhammed b. Rumh b. el-Muhâcir'den (v.242) hadis dinlemiştir.²⁸ Müslim'in rihle maksadıyla gittiği bir diğer yer ise Şam'dır.²⁹ Görüldüğü üzere Müslim'in hayatı ilim yolculuklarıyla geçmiş, hayatının sadece son birkaç yılı Nişâbur'da yerleşik kalabilmiştir.³⁰ *Sahîh* adlı eserinde

22. İbn Hallikân, *Vefeyât*, V, 194.

23. Zehebi, *Siyer*, XII, 558.

24. İbn Salâh, *Siyâne*, s. 57; Nevevî, *Şerhu Müslim*, I, 10.

25. İbn Salâh, *Siyâne*, s. 98; Zehebi, *Siyer*, XII, 571.

26. Zehebi, *Siyer*, XII, 568.

27. İbn Ebû Hâtim, *el-Cerh ve't-Tâdil*, VIII, 182.

28. İbn Salâh, *Siyâne*, s. 58; Nevevî, *Şerhu Müslim*, I, 10; Hasan Mahmûd Selman, *İmam Müslim*, s. 39.

29. Bağdadî, *Tarihu Bağdâd*, XII, 100.

30. Zira Müslim'in Bağdat'a son gidişi 259 yılındadır. Bkz. Bağdadî, *Tarihu Bağdâd*, XIII, 101.

toplam 220 hocasından rivayette bulunan Müslim'in ilmî seyahatleri esnasında kendilerinden istifade ettiği diğer hocaları arasında İbn Ebî Şeybe, Züheyr b. Harb, Ahmed b. Hanbel, Ali b. Hucr, Abd b. Humeyd, Hennâd b. Serî, Bundâr lakabıyla tanınan Muhammed b. Beşşâr, Abdullah b. Abdurrahman ed-Dârimî de vardır.³¹ Müslim'in uzun süre meclislerine devam ettiği halde kendilerinden hiç rivayette bulunmadığı üç hocası vardır. Bunlardan biri Ali b. Ca'd (v.230) Bağdatlı'dır, Müslim onun güvenilir ancak Cehmî olduğunu söylemektedir.³² Müslim'in bidati dolayısıyla ondan hadis rivayet etmediği söylenmektedir. Diğeri çok sevip saydığı hocası³³ Buhârî'dir. Dönemin siyasî tartışmaları ve mezhep çatışmaları dolayısıyla Buhârî'den rivayet etmemiş olabilir ancak nedeni tam olarak bilinmemektedir.³⁴ Bir diğeri ise hem Buhârî hem Müslim'in hocası Muhammed b. Yahyâ ez-Zühli (v. 258)'dir. Meclisinden ayrılarak Zühli'den aldığı rivayetleri iade etme sebebinden daha önce bahsetmiştik.

Bağdat'a pek çok kere gitmiş buradaki âlimlerden hadis dinlemiştir, Bağdatlılar da kendisinden rivayette bulunmuşlardır. Müslim'in talebeleri arasında Tirmizî, İbn Huzeyme, Ebû Avâne el-İsferâyînî, Ahmed b. Seleme, İbn Ebû Hâtim, Serrâc gibi büyük hadis âlimleri bulunmaktadır.³⁵ Bununla birlikte Tirmizî *Camî*'inde hocası Müslim'den yalnızca bir hadis nakletmiştir.³⁶

Müslim hadis ehli arasında ilmiyle temayüz eden bir âlimdi. Nitekim Ahmed b. Seleme (v.286) Ebû Zür'a ve Ebû Hâtim'in hadislerin sıhhatini bilme hususunda Müslim b. Haccâc'ı, kendi asırlarındaki diğer hadis otoritelerine üstün tuttuklarını gördüm" diyerek bu duruma dikkat çekmektedir.³⁷ Bunun yanı sıra Müslim ile ilgili "Nişâbur'un yetiştirdiği üç adamdan biri", "Dünyadaki dört büyük hadis hafızlarından", "Benzeri olmayan bir insan", "En bilgili muhaddis" gibi değerlendirmeler yapılmıştır.³⁸ Meşhur hadis otoriteleri Müslim'in zekâsı,

31. Zehebî, *Siyer*, XII, 558-561; Bağdadî, *Tarihü Bağdâd*, XIII, 102.

32. Zehebî, *Siyer*, XII, 568.

33. Buhârî Nişâbur'a geldiğinde Müslim'in ona hitabındaki şu ifadeler saygı ve muhabbetini göstermesi açısından önemlidir: "Bırak ayaklarını öpeyim, ey hocalar hocası, muhaddislerin efendisi, hadis illetlerinin tabibi" Zehebî, *Siyer*, XII, 432.

34. Mizzi ve Zehebî Müslim'in *Sahih* dışındaki eserlerinde Buhârî'den hadis rivayet ettiğini belirtmektedir. Bkz. Mizzi, *Tehzibü'l-Kemâl*, III, 1170; Zehebî, *Siyer*, XII, 397. Öte yandan *Sahih*'te Buhârî'den hadislerin yer almasının gerekçesi olarak 250 yılında Buhârî Nişâbur'a geldiğinde Müslim'in bu eserin telifini tamamlaması zikredilmektedir. Bkz. Hasan Mahmûd Selman, *İmam Müslim*, s. 78.

35. Zehebî, *Siyer*, XII, 562-63.

36. Tirmizî'nin Müslim'den naklettiği söz konusu hadis şöyledir: "Ramazan ayı için Şaban ayının hilalini hesaplayın." Tirmizî, *Savm*, 4.

37. Zehebî, *Siyer*, XII, 563.

38. Muhammed b. Yâkub b. Ehrâm (v. 344) şöyle söylemiştir: "Nişâbur üç adam çıkardı. Bunlar Muhammed b. Yahyâ ez-Zühli (v.258), Müslim b. Haccâc, İbrahim b. Ebû Tâlib (v. 295)". Zehebî, *Tarih*, XX, 185. Müslim'in hocası Muhammed b. Beşşâr (v.252) ise "Dünyadaki hadis hafızları dörttür: Rey'de Ebû Zür'a (v.264), Nişâbur'da Müslim, Semerkand'ta Abdullah ed-Dârimî, Buhârâ'da Muhammed b. İsmail el-Buhârî" demektedir. Bağdadî, *Tarihü Bağdâd*, II, 16; Zehebî, *Siyer*, XII, 565; İbn Hâcer, *Tehzib*, X, 115; Hasan Mahmûd Süleymân, *İmam Müslim*, s. 54. Müslim'in ilk hocalarından İshâk b. Râhûye ise "Hangi adam onun gibi olur? (أي رجل يكون هذا)" diyerek talebesinden övgüyle bahsetmiştir. İshâk b. Mansûr (v. 251) dedi ki: "Sen yaşadığın müddetçe Müslümanlar için hayır tükenmeyecektir." İbn Salâh, *Siyane*, s. 63-64; Zehebî, *Siyer*, XII, 563-64; İbn Hâcer, *Tehzib*, X, 114.

kabiliyetleri ve ilmî liyakatinden övgüyle bahsetmektedir. İbn Ebû Hâtim "كتبت عنه بالري، وكان ثقة من الحفاظ، له معرفة بالحديث" (Rey'de ondan hadis yazdım, hafız ve güvenilirirdi, hadis bilgisi vardı)³⁹; Hatîb el-Bağdâdî "أحد الأئمة من حفاظ الحديث" (Hadis hafızlarından büyük bir âlim)⁴⁰; Ebû Bekir el-Cârudî "وكان من أوعية العلم" (İlim menbai) ve Abdulvehhâb el-Ferrâ "كان مسلم من علماء الناس وأوعية العلم، ما علمته إلا خيرا" (Müslim âlim bir insandı, ilim menbai, ondan hep iyi şeyler öğrendim) diyerek Müslim'in ilmî kişiliğinden takdirle bahsetmektedirler.⁴¹ Ebû Amr el-Müstemlî (v. 284), hocaları İshâk el-Kevsec'in kendilerine hadis yazdığını sırada Müslim'in bu hadisleri seçerek aldığını kendisinin ise olduğu gibi yazdığını görmesi üzerine onun Müslim'e bakarak "Bu adam yaşadığı müddetçe Müslümanlara faydası bitip tükenmeyecektir" dediğini nakletmektedir.⁴² Bu anekdot da Müslim'in ilmî titizliğinin ve ilme katkısının ne derece yüksek olduğunu göstermesi bakımından önemlidir.

Müslim özellikle *Sahih* adlı eserini teliften sonra hızla şöhret bularak hadis âlimleri nezdinde büyük bir otorite kazanmıştır hatta bir süre sonra hocası Buhârî ile mukayese edilmeye başlanmıştır.⁴³ Nitekim Ebû Amr b. Hamdân Ebû Ukde'ye, Buhârî mi daha hâfız Müslim mi diye sorunca "Muhammed de âlim Müslim de" şeklinde bir cevap alır. Sorusunu birkaç kez tekrarladığında ise Ebû Ukde "Ey Ebû Amr! Muhammed bazen Şamlılar hususunda hata etmektedir. Bunun sebebi ise onun Şamlıların kitaplarını alıp, doğrudan kitaplardan istifade etmesidir. Zira kitaplarda bazen bir kişi ismiyle geçerken başka bir yerde künyesiyle geçebilmektedir. Bu durum ise Buhârî'nin bunları iki ayrı şahıs zannetmesine yol açmıştır. Müslim ise illel hususunda çok az hataya düşmüştür. Çünkü o müsnedleri yazmış, maktu ve mürselleri yazmamıştır." demiştir.⁴⁴ Her ne kadar Buhârî ile Müslim'in *Sahih*lerinin mukayesesinde tam bir galibiyet söz konusu değilse de Buhârî'nin eseri sıhhat bakımından, Müslim'ininki ise üslup ve tertip bakımından üstün kabul edilmiştir.⁴⁵

39. İbn Ebû Hâtim, *el-Cerh ve't-Tâdil*, VIII, 182-83; Zehebî, *Siyer*, XII, 564.

40. Bağdâdî, *Târihu Bağdât*, XV, 121.

41. İbn Hâcer, *Tehzib*, X, 115.

42. İbn Salâh, *Siyâne*, s. 63-64; Zehebî, *Siyer*, XII, 563.

43. Nitekim İbn Hâcer, kitabının Müslim'e kimseye nasip olmayacak derecede büyük bir fayda sağladığını söylemektedir. (حصل لمسلم في كتابه حفظ عظيم مفرد لم يحصل لأحد مثله بحيث أن بعض الناس كان يفضل على صحيح محمد بن إسماعيل)

44. Bağdâdî, *Târihu Bağdât*, XIII, 101; Zehebî, *Tezkire*, II, 589; *Siyer*, XII, 565. Zehebî "maktular" sözüyle sahabe ve tâbiinin fıkıh ve tefsire dair görüşlerinin kastedildiğini ifade etmiştir. Başka bir rivayette ise nakledilen bu olayın sonundaki Müslim'in daha az hataya düşme gerekçesi olarak ifade edilen kısım farklıdır ve böylesi daha makuldür. Buna göre; Müslim hadisleri vecihlerine göre yazdığından hata etme oranı düşüktür. Bkz. İbn Hâcer, *Tehzib*, X, 128.

45. Güler, *İlk Yedi Asırda Hadis İlimleri Literatürü*, s. 59.

Eserleri

a) el-Câmiu's-Sahih

Bizatihi müellifi *Müsnedü's-Sahih* diye isimlendirmiş olsa da eser *Sahih-i Müslim* diye meşhur olmuştur. Bu kitap sahih hadisleri toplamak üzere yazılmış ve bu şekilde isimlendirilmiş ikinci çalışmadır. Bu sebeptendir ki Buhârî ve Müslim ümmetin iltifatına ve teveccühüne mazhar olagelmiş ve Kur'an-ı Kerim'den sonra en güvenilir kitap olarak nitelendirilmişlerdir. Nitekim Nesâî, "Ümmet bu iki kitabın sahih olduğu ve onlardaki hadislerle amel etmenin vacip olduğu üzerinde icma etmiştir"⁴⁶ diyerek bu hususa dikkat çekmektedir.

Müslim eserini hepsini hocalarından bizzat işittiği 300.000 hadisten seçerek tasnif ettiğini belirtmekte⁴⁷ ve insanlar iki asır boyunca hadis yazsalar da dönüp dolaşıp varacakları yerin bu *Müsned* olacağını söyleyerek çalışmasının kıymetine işaret etmektedir.⁴⁸ Müslim on beş yıl süren titiz bir çalışmayla 250 yılında tamamladığı⁴⁹ eserini hocası Ebû Zür'a er-Râzî'ye incelemesi için takdim etmiş, onun kusurlu bulduğu her şeyi çıkarmış, yalnızca sahih dediklerini kitabına almıştır.⁵⁰ Hatta ona namazla ilgili Ebû Hureyre rivayetini sahih kabul ettiği halde neden kitabına almadığı sorulunca "Bana göre sahih olan bütün haberleri bu kitaba almadım. Buraya yalnızca üzerinde icma edilenleri aldım"⁵¹ diyerek ilmî hassasiyetini ve geleneğe bağlılığını ortaya koymuştur. Bu sebeptendir ki eseri çokça takdir görmüş ve dönemin büyük muhaddisi Buhârî ile mukayese edilmiştir. Hatta Ebû Ali en-Nisâbûrî "Gök kubbe altında, Müslim'in kitabından daha sahihi yoktur"⁵² demek suretiyle Müslim'in eserini öne geçirmektedir. Zira Müslim kitabını memleketinde, kaynaklarının yanında, hocalarının çoğunluğu hayattayken tasnif ettiğinden rivayetlerin siyâkını araştırma, lafızlarını muhafaza imkânı elde etmiştir. Bundan dolayı eserine aldığı rivayetlerin lafızları gayet düzgündür. Öte yandan o Buhârî gibi hadisleri muhtelif bablarda bölerek nakledip hüküm istinbatına çalışmıyor ve bir hadisin bütün tarihlerini bir yerde topluyor, mevkuflar yerine sadece müsnedlerle ilgileniyordu. Buhârî ise eserini değişik beldelerde oluşturmuş, bazı kısımları da hafızasında kalan bilgilerle yazmıştır. Bu yüzden metinlerde manen rivayet, ihtisar ve hazf gibi hususlar ortaya çıkmıştır.

46. Nevevî, *Şerhu Müslim*, I, 14.

47. Zehebi, *Siyer*, XII, 565.

48. Zehebi, *Siyer*, XII, 568.

49. Ahmed b. Seleme 15 yıl boyunca eserini telifi esnasında Müslim'le birlikte olduğunu belirtmektedir. Bkz. Zehebi, *Siyer*, XII, 568; a.mlf.f., *Tezkire*, II, 589; Kâtip Çelebi, *Keşfu'z-zunûn*, I, 500.

50. Zehebi, *Siyer*, XII, 568.

51. Nevevî, *Şerhu Müslim*, IV, 122.

52. Zehebi, *Siyer*, XII, 566. Zehebi bu kanaati doğru bulmayarak, "Herhalde Ebû Ali'ye Buhârî'nin *Sahih'i* ulaşmamış olsa gerek" diye bir ilavede bulunmuştur ancak onun eserinden habersiz olma ihtimali düşüktür. İbn Hâcer ise Ebû Ali'nin bu görüşüne katılmadığını belirterek bu sözlerin olsa olsa iki eserin denkliği manasına gelebileceğini belirtmektedir. İbn Hâcer, *Hedyü's-Sâir*, s. 12.

İbn Hâcer'e göre işte bu farklılıklar dolayısıyla Ebû Ali Müslim'i önelemektedir.⁵³ Anlaşıldığı üzere bu öncelik sıhhat değil, Müslim'in eserinin üslup ve tasnifinin güzelliği bakımındandır. Hâlihazırda âlimler Buhârî'nin *Sahih*'indeki hadisleri sıhhat bakımından birinci sıraya koymaktadır.

Öte yandan Hâkim en-Nisâbü'rî'nin hocası Ebû'l-Velîd Hassân b. Muhamed (v. 349) Müslim'in kitabını tercih sebebinin şöyle anlatmaktadır: "Babam bana, 'ne üzerinde çalışıyorsun' diye sordu. Buhârî'nin kitabına mustahrec yazıyorum, dedim. Bana, 'Müslim'in kitabını çalış, o daha bereketlidir; Buhârî'nin Kur'an'ı okuyan kişinin telaffuzunun mahlûk olduğu görüşünü savunduğu iddia edilir,' dedi."⁵⁴

Müslim'in eserinin önemli ve diğerlerinden farklı hususiyetlerinden biride yazdığı mukaddimedir. O eserine bir mukaddime yazarak kendinden önceki müelliflerin yapmadığı bir şey yapmıştır. Müslim burada çeşitli mevzulardaki sahih haberleri bir araya getirmek suretiyle, hadis taliblerinin sıhhatine dair herhangi bir araştırmaya ihtiyaç duymaksızın bunlara kolayca erişmesini sağlamak maksadıyla eserini telif ettiğini belirtmektedir.⁵⁵ Bir hadisin farklı isnatlarla gelen güvenilir rivayetlerinin tamamının bir araya getirilmesi *Sahih*'in en önemli hususiyetlerindedir. Zira bir konuya dair rivayetlerin hepsine aynı yerde ulaşabilmek hüküm istinbatında büyük kolaylık sağlamaktadır.

Müslim mukaddimesinde râvilerin taksimi, isnadın dinden oluşu, hadis rivayet ederken tahkikin zarureti, zayıf râvilerden rivayette ihtiyatın gerekliliği, muanan rivayetin kabulünde muasarâtın yeterliliği, likâyı şart koşmaması, mana ile rivayete dair görüşleri gibi hadis rivayetiyle müteallik pek çok mevzudaki kanaatlerini delilleriyle birlikte anlatmaktadır.

Müslim mukaddimesinde râvileri üç kısma ayırmaktadır. Birincisi, hadiste istikamet sahibi, son derece güvenilir ve ehliyetli hadis hafızlarıdır ki o ilk sırada bunların rivayetlerini vermektedir. İkincisi, bunlar kadar üstün niteliklere haiz olmasalar da ilim ehlinin tenkit de etmediği râvilerdir ve rivayetleri de ikinci sıradadır. Üçüncüsü, hadis âlimleri tarafından tenkide uğramış râvilerdir.

Müslim âli isnada ve semaya önem vermektedir. Zira çokça ilim seyahatine çıkmasının nedeni rivayetin en âli isnadına ulaşmak ve rivayeti bizzat sahibinden duymaktır. İsnadlarında Müslim ile Hz. Peygamber arasındaki râvi sayısı dört-dokuz arasında değişmekte olup dokuz râvili senedler son derece azdır.⁵⁶

53. İbn Hâcer, *Hedy'ü's-Sârî*, s. 9-13.

54. Zehebî, *Siyer*, XV, 494. Nitekim Ebû'l-Velîd Müslim'in eseri üzerine *el-Müstahrec alâ sahihi Müslim* adıyla bir müstahrec yazmıştır. Bkz. Güler, *İlk Yedi Asırda Hadis İlimleri Literatürü*, s.

55. Müslim, *Mukaddime*, s. 1.

56. Kandemir, "el-Câmiu's-Sahih", *DİA*, VII, 125.

Sahih'te sadece on yedi muallak hadis mevcuttur. Bunların çoğu muttasıl bir rivayeti desteklemek amacıyla kullanılmış, biri hariç tümünün tam isnadları da verilmiştir.

Sahih'te "kitab" adını taşıyan 54 bölüm ve 1330 bab bulunmaktadır. Müslim eserini konularına göre tasnif etmiş, bölüm adlarını belirlemiş ancak bab başlıklarını o yazmamıştır. Bunu hangi sebeple yaptığı -İbn Salâh'ın dediği gibi kitabın hacmini büyütmek için mi- bilinmemektedir.⁵⁷ Kadı İyâz, Münzirî (v. 606) gibi bazı âlimler eseri şerh ederken bab başlıkları koymuştur bununla birlikte hiç biri Nevevî kadar başarılı olamamıştır. Bugün matbu *Sahih-i Müslim*'lerin bab başlıkları Nevevî'ye aittir.

Ahmed b. Seleme'nin belirttiğine göre eserdeki hadis sayısı 12.000 dir. Zehebî bu rakamın mükerrerlerle birlikte olduğunu belirtir ve hadis sayısının tekrarsız 3033 olarak verir.⁵⁸

el-Câmiu's-Sahih'e Yöneltilen Tenkitler

Müslim eserini tedvinden tasnife geçişin yapıldığı bir dönemde telif etmiştir. Eseri dolayısıyla çok takdir edilmiştir. Bunun yanı sıra o eserindeki bazı rivayetler, râviler, rivayet tekniği gibi çeşitli açılardan tenkide uğramıştır. Burada eleştiriler tek tek incelenmekten ziyade tenkit yönelten bazı âlimler ve bu tenkitlere verilen cevaplar kronolojik olarak sıralanacak ve kısaca gerekli nakil ve izahlar sunulacaktır.

1. Ebû Zur'a er-Râzî (v.264)

Müslim'i telif türü ve bazı râvileri sebebiyle ilk tenkit edenlerden biri çağdaşı ve Rey'in hadis imamı Ebû Zur'a'dır. Talebesi Saîd el-Berzeî'den (v. 292) gelen bir rivayet şöyledir: Ebû Zur'a'nın Müslim'in *Sahih*'inden bahsettiğine ve şöyle söylediğine şahit oldum. "Bunlar erkenden öne çıkmak isteyenlerdir. Bunu sağlamak için öncülük edebilecek bir şey yaptılar". Berzeî şöyle devam etmektedir: "Bir gün adamın biri Ebû Zur'a'ya Müslim'in kitabını getirdi, o da kitabı incelemeye başladı. Bu esnada Esbât b. Nasr'dan gelen bir hadis gördü ve 'bu hadis sahihlikten ne kadar da uzak' dedi. Biraz sonra Kutn b. Nuseyr'e rastladı ve bana dedi ki: 'Bu daha da kötü', sonra baktı ve 'Ahmed b. İsa'dan rivayet ediyor' diyerek yalan söylediğini kastedercesine diline işaret etti ve devam etti. 'Böylesi kimselerden rivayet ediyor da Muhâmmed b. Aclân ve dengi olanları terk ediyor. Bu bidat ehli kimselerin bize üstünlük sağlamalarına, bunların hadisleri sahihlerden değildir? demelerine imkân veriyor' dedi. Nişâbûr'a gittiğimde Ebû Zur'a'nın tenkitlerini Müslim'e anlattım, o şöyle cevap verdi: 'Esbât, Katan ve Ahmed'in sikâlardan gelen rivayetlerini yalnızca âli isnadları sebebiyle aldım,

57. İbn Salah, *Sıyâne*, s. 102.

58. Zehebî, *Siyer*, XII, 566; *Tezkire*, II, 589.

hâlbuki onlardan daha güvenilir olan râvilerin isnadları nazildi. Ben bunlarla yetindim. Hadisin sikâlardan gelen aslı malumdur.' Daha sonra Müslim Rey'e geldi ve İbn Vâre (v. 270) ile görüştü. Bana ulaşan bilgiye göre, İbn Vâre *Sahîh'i* yüzünden Müslim'i kınadı, kaba davrandı ve Ebû Zur'a'nın, bidat ehli kimselerin bize üstünlük sağlamalarına sebep oluyorsun, sözlerini ona hatırlattı. Müslim ise bundan dolayı özür dileyerek, 'Ben sadece 'sahihler' dedim, zayıfları tahrir etmedim demedim. Eserimi, yazmak isteyen kimse için hepsi bir arada olsun diye sahihlerden derledim' dedi. Bunun üzerine İbn Vâre onu mazur gördü ve kitabını rivayet etti.⁵⁹

J. Brown Müslim'in eserine yönelik tepkiyi bu rivayet özelinde değerlendirerek, Rey ulemasının Müslim'i hadsizce paye kazanma peşindelik ve râvilerle ilgili değerlendirmelerinde subjektif davranmakla suçlayarak ona muhalif olduklarını söylemiş ve Müslim'in bu sebeple özür dilemek zorunda kaldığı neticesine varmıştır.⁶⁰ Hâlbuki bahsi geçen olayda görüldüğü üzere Müslim herhangi bir kastı olmaksızın râvi tercihlerinden dolayı yanlış anlaşılmaya sebebiyet verdiği için tercih gerekçelerini açıklayarak eleştirilerin hepsini cevaplandırmıştır. Nitekim İbn Vâre bu cevaplardan tatmin olmuş ve tavrını değiştirmiştir. Öte yandan Ebû Zur'a'nın Müslim'i sahihlik bilgisinde kendi devrinde yaşamış bütün âlimlerden üstün gördüğü daha önce bahsettiğimiz üzere malumdur. Bu sebeptendir ki eserinden dolayı şiddetle eleştirilmiş olduğu imajı Müslim'e yönelik bir haksızlık gibi görünmektedir.

2. Ebû'l-Fadl el-Herevî (v. 327)

Müslim'in *Sahîh*'indeki illetleri tespit etmeye çalışan en eski müellif el-Herevî bu hususta *İlelu'l-ahâdis fi's-Sahîh li-Müslim* adlı bir eser yazmıştır. Herevî eserinde illet tespit ettiği 36 hadisi senediyle birlikte nakletmektedir. O Müslim'in hocasından itibaren bütün râvileri değil de problemlili gördüğü kısımdan itibaren senedi kaydetmektedir. Hadislerin ise yalnızca baş kısmını vermektedir. Bu durum onun seneddeki illetleri öncelediğini göstermektedir. İlgili hadis kısa ise tamamını aktarmaktadır. Sonrasında ise Herevî hadisteki illeti tespite çalışır ve çoğu kere kısa bazen de uzun açıklamalar yapmaktadır.⁶¹

59. İbn Salâh, *Sıyâne*, s. 97-98; Zehebî, *Siyer*, XII, 571.

60. Brown, *The Canonization of al-Bukhari and Muslim*, s. 93. Mehmet Emin Özafşar da yukarıda alıntılıdığımız rivayetin bir kısmını vererek Ebû Zur'a'nın Müslim'e yönelik tepkisini benzer şekilde yorumlayarak şöyle söylemiştir: "O, böyle bir isimle kendi zamanında eser yazılmasını erken ve sakıncalı bulmuş, bu kabil isimlerle eser yazanların asıl amacının kendilerine paye edinmek olduğunu söylemiştir." Bkz. Özafşar, "Rivâyet İlimlerinde Eser Karizması ve Müslim'in *el-Câmiu's-Sahîh'i*", s. 304.

61. Herevî'nin illet tespit ettiği hadisler hakkında daha detaylı bilgi için bkz. Yavuz Köktaş, "Müslim'in *Sahîh*'ine yapılan en eski Tenkid: Ebu'l-Fadl El-Herevî'nin *İlelu'l-ahâdis fi Kitâbi's-Sahîh li Müslim* adlı eserinin Takdim ve Tercümesi", *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi*, V, s. 3, 2005, s. 29-56.

3. Dârekutnî (v. 385)

el-İstidrâkât ve't-Tetebbu ale'l-Buhârî ve Müslim adlı müstakil bir eser yazmak suretiyle Buhârî ve Müslim'in *Sahîh*'lerini senedleri açısından tenkit etmiştir. Dârekutnî bu iki eserde toplam 218 hadisi zayıf bulmuştur. Bunlardan 100'ü yalnız Müslim'de, 30 tanesi ise müştereken her ikisinde yer almaktadır. Dârekutnî'nin Müslim'in eserine yönelttiği eleştirileri cevaplamak üzere Ebû Mesûd ed-Dîmeşkî (v. 401) *Kitâbü'l-ecvibe li'ş-Şeyh Ebû Mes'ud: amma eşkalü'ş-Şeyh ed-Dârekutnî alâ Sahîh-i Müslim b. el-Haccâc* adlı bir reddiye yazmış ve onun illetli saydığı 25 hadisi ve kusurlu bulunduğu bazı râvileri inceleyerek ithamlarından hatalı olanları tespit etmiştir. Dârekutnî'nin Müslim'e tenkitlerini Rebî b. Hâdî Umeyr el-Medhalî de master tezinde incelemiştir. (Ümmü'l-Kura Üniversitesi, 1396/1976)

4. İbn Hazm (v. 458)

İbn Hazm Müslim ve eserine yönelik takdir ifadelerinin yanı sıra *Sahîh*'te geçen bir hadisi râvinin vehmi sebebiyle kusurlu bulmaktadır. Bu, İkrime b. Ammar'ın naklettiği Mekke fethinde Müslüman olan Ebû Süfyân'ın Resûlullah'tan istediği üç şeyle ilgili hadistir.⁶² İbn Hazm "Bu haberi İkrime b. Ammar mutlaka ya kendisi uydurdu ya da bu haberi uydurmuş olan birinden aldı da o râvinin adını gizleyerek haberi Ebû Zumeyl'den almış gibi rivâyet etti."⁶³ İbn Hazm râvisi ve senedindeki inkîta sebebiyle de bazı Müslim hadislerini eleştirmiştir.⁶⁴

5. Ebû Ali el-Gassânî (v. 498)

Gassânî *Takyidü'l-mühmel* adlı eserinin "İlelü'l-vâkıa fi esânîdi kitâbi Müslim" bölümünü Dârekutnî'nin eserinde işaret etmediği Müslim'in kitabının râvileri, hocaları yahut isnadlarındaki diğer kimselere dair vehimlere ayırmıştır.

Tenkitle Verilen Cevaplar

İbn Salâh *Sahîh*'e yöneltilen tenkitlerin önemsiz olduğunu belirterek bu iddiaların yersizliğini ispat etmek üzere *Siyânetu Sahîh-i Müslim mine'l-ihlâl ve'l-galat ve himâyetuhu mine'l-iskât ve's-sakat* adlı bir eser yazmıştır. Eserin adından da anlaşılacağı üzere İbn Salâh Müslim'in kitabının atfedilen illetlerden masun olduğunu düşünmektedir. Bu tenkitlere verdiği cevaplar şöyledir:

- 1) Tenkit edilen râviler Müslim'e göre sika, fakat başkalarına göre zayıftır. Zayıf olduğu söylenen bu râviler hakkındaki cerh müfesser (gerekçeli) olmadığı için de bununla amel edilmez.

62. Müslim, Radâ, 15-16. İbn Hazm'ın tenkit ettiği hadisle ilgili geniş bilgi için bkz. Molla Hâtir, *Mekânâtü's-Sahîhayn*, s. 387-468.

63. İbn Hazm, *İhkâm*, VI, 198.

64. İbn Hazm'ın tenkitlerine dair örnekleri Selman Başaran "İbn Hazm'ın Kütüb-i Sitte'ye Bakışı" isimli makalesinde bir araya getirmiştir. Bkz. *İslam Araştırmalar*, II /6, 1988, s. 13-17. İbn Hazm'ın hadisçiliği ile ilgili detaylı bilgi için bkz. Zekeriyâ Güler, "Endülüs'te Bir Hadis ve Fıkıh Âlimi: İbn Hazm", *İSTEM*, sayı: 14, 2009, s. 155-171.

- 2) Tenkitler asıl hadislerle dair olmayıp bu hadisleri desteklemek üzere zikredilen mütâbî ve şâhid hadislerle yöneliktir. Zira Müslim tamamen güvenilir râvilerden müteşekkil asıl hadisleri birinci sırada nakleder, diğer isnadlar ise bunlardan sonra gelir. Nitekim Müslim mütâbî ve şâhid türünden rivayetlerde nispeten daha zayıf râvileri almakta mahzur görmemiştir. İkinci derecedeki rivayetlerin tenkit edilmesi asıl metinlere hiçbir zarar vermez.
- 3) Tenkit edilen bir râvi hakkında ileri sürülen ihtilat gibi kusurlar, Müslim'in o zâttan rivayetinden sonraki dönemlerde gerçekleşmiş olabilir. Nitekim Abdullah b. Veheb'in kardeşi Ahmed b. Abdurrahmân'ın durumu böyledir. Hâkim en-Nisâbûrî onun Müslim Mısır'dan çıktuktan yani 250 yılından sonra ihtilata uğradığını kaydetmektedir. Saîd b. Ebû Arûbe, Abdurrezzâk gibi ihtilata uğramış râviler için de benzer durum geçerlidir. Zira ihtilat öncesi bu râvilerden hadis nakledildiği takdirde bu ihticaca mani bir durum teşkil etmez. Nitekim Müslim'e Ahmed b. Abdurrahman'ın durumu belliyken eserinde ondan çok hadis aldığı hatırlatılınca, Mısır'dan çıkışından sonra ihtilat dolayısıyla tenkide edilmeye başlandığını söyleyerek buna işaret etmektedir.
- 4) Sikâ râviler tarafından nâzil isnadla rivayet edilen bir hadis elinde bulunduğu halde o senedi uzatmamak düşüncesiyle, isnâdında zayıf râvilerin yer aldığı âli senedli hadis eserine almayı tercih etmiştir. Gereğesi de bu keyfiyetin hadis âlimlerince bilinmiş olmasıdır.⁶⁵ Bu konuya örnek teşkil edecek bir olaydan daha önce Ebû Zu'a'nın tenkitlerine yer verdiğimizde bahsetmiştik.

Suyutî (v. 911) ise Müslim'in kitabında zayıf telakki edilen bazı hadisler bulunduğu yönelik tenkitlerin kritiğine has Reşîd el-Attâr'a (v. 662) ait müstakil bir eser gördüğünü söylemektedir.⁶⁶ Suyûtî, bazı hadis hafızlarının Müslim'in eserinde sahih şartlarını taşımayan haberlerin bulunduğu dikkat çektiklerini; buna sebep olarak da kimi haberlerde ibhâm, irsal, inkita gibi illetleri, kimilerinde ise vicade ve mükatebe gibi nakil yöntemlerini gerekçe gösterdiklerini söylemektedir. el-Attâr *Gurer el-Fevâid* adlı eserinde Müslim'e yönelik bu kabil eleştirileri reddederek, bu hadislerle tek tek cevap vermiştir.

İrâkî de *Sahîhayn*'e yöneltilen tenkitleri cevaplamak üzere müstakil bir eser yazdığını ve ilgisine çok fayda sağlayacak önemli bilgiler bulunduğunu ifade etmektedir.⁶⁷

Nevevî (v.676), Müslim'in eserine yazdığı şerhin mukaddimesinde Dârekutnî'nin tenkitlerinin yanlış olduğunu söylemektedir. Nevevî bu tenkitlerin her iki imamın eserlerini yazarken ittihaz ettikleri prensiplere uymayan, bu nedenle de sahihliğin en üst derecesine ulaşamayan hadislerle yönelik olduğunu

65. İbn Salâh, *Siyâne*, s. 94-97.

66. Suyutî, *Tedrib*, I, 135.

67. İrâkî, *Takyid*, s. 41. İbn Hâcer bu eserin müsveddesinin kaybolduğunu söylemiştir. İbn Hâcer, *Nüket*, I, 380.

ayrıca zayıflık hükümlerinin ise ulemanın çoğunluğuna muhalif bir şekilde bazı hadisçilerin kurallarına dayanarak verildiğini söylemektedir.⁶⁸ Nitekim Müslim bizatihi kendisi eserine aldığı hadisler için olduğu gibi bıraktıkları için de hücceti gözetmektedir (ما وضعْتُ في هذا المسند شيئاً إلا بحجةٍ ولا أسقطتُ شيئاً منه إلا بحجةٍ).⁶⁹ Bunun yanı sıra İbn Hâcer'in de belirttiği gibi Müslim'in hadislerin sıhhatini ve illetini bilme hususunda gerek kendi zamanlarında ve gerekse daha sonraki devirlerde yaşayan muhaddislere üstünlüğü tartışılmaz bir hakikattir. Öte yandan Müslim kitabını devrin hadis otoritesi Ebû Zur'a'ya sunarak onun kusurlu gördüğü rivayetleri eserine almadığını beyan etmektedir.

İbn Hâcer, Buhârî ile Müslim'in kusursuz rivayetleri veya kusurlu sayımları ciddiye alınmayacak hadisleri eserlerine aldıklarını belirttikten sonra rivayetlerinin sıhhati konusunda onları tenkide kalkanların görüşleriyle bu iki imamın görüşü çelişince bu sahada Buhârî ile Müslim'in görüşlerinin tercih edileceğini bu sebeple de onlara yapılan itirazın hiçbir önem taşımadığını belirtmektedir.⁷⁰

b) Diğer Eserleri

Müslim'in en meşhur eseri *Sahih*'inden başka hadis rivayet ve dirâyet ilimleriyle ilgili de pek çok kitabı mevcuttur. Eserlerinin çoğu kayıptır,⁷¹ yazması mevcutların ise tümü matbudur. Şayet varsa yazması olduğu halde basılmamış olanların tespiti ise detaylı bir araştırma gerekmektedir. Müslim'in eserlerinden bazılarını şöyle sıralamak mümkündür:

1. *Kitâbü'l-Künâ ve'l-esmâ*:

Kitabın Zâhiriyye kütüphanesinde bulunan pek çok yazmasındaki isim bu şekildedir. Ancak söz konusu eser kaynaklarda *el-Esâmî ve'l-künâ*, *el-Esmâ ve'l-künâ*, *el-Künâ* gibi farklı isimlerle geçmekte ve her birinin başka eserler olduğu vehmine düşürmektedir. Ancak hepsi tek bir kitaptır. Söz konusu eser Zahirîyye kütüphanesindeki yazmaları esas alınarak bu isimle iki kere neşredilmiştir. Birincisi Suriye'de Mutâ et-Tarâbîşî'nin mukaddimesiyle birlikte Zahirîyye'deki nüshanın tıpkıbasımı olarak yayımlanmıştır (Dâru'l-Fikr, 1404/1984). İkincisi ise Abdurrahîm Muhammed el-Kâşgarî'nin tahkikini yaparak yüksek lisansını gerçekleştirdiği çalışmayı neşridir (Medine, I-II, 1404/1984). Eser isminden de anlaşılacağı üzere rivayet zincirinde isimleriyle tanınan râvilerin bazı senedlerde künyeleriyle

68. Nevevî, *Şerhu Sahih-i Müslim*, I, 11.

69. Zehebi, *Siyer*, XII, 580.

70. İbn Hâcer, *Hedyü's-sârî*, s. 364-65. Sahihayn'a yöneltilen tenkitler ve cevapları hakkında detaylı bilgi için bkz. Yaşar Kandemir, "Sahihayn'a Yöneltilen Tenkitlerin Değeri", *Sünnetin Dindeki Yeri*, 1995, s. 335-376.

71. Mübârekfûrî Müslim'in eserlerinin büyük çoğunluğunu sayarak "Bunların hepsi İmam Müslim'in meşhur eserlerindedir. Büyük çoğunluğu matbudur ve maruftur." demektedir. Bkz. a.mlf., *Siretu İmam Buhârî*, s. 393-94. Anlaşılan o ki Müslim'in eserleri asırlarca ehemmiyetinden bir şey kaybetmemiş ve yaygın bir biçimde istifade edilmiştir. Eserlerinin bu kadar meşhur ve yaygın olması bir gün bir yerlerde yazmalarının bulunması ihtimalini kuvvetlendirmektedir.

anılması veya künyeleriyle bilindiği halde isimleriyle zikredilmesinden kaynaklanan karışıklığı gidermek amacıyla yazılmıştır. Dört cilttir ve Mekki b. Abdân tarafından Müslim'den rivayet edilmiştir. Ebû Ahmed el-Hâkim Müslim'in bu eseri Buhârî'den herhangi bir ekleme ve çıkarma yapmaksızın aynen aldığını söylemektedir.⁷² Azamî bunun Müslim'e yönelik kötü bir itham olduğunu, isim ve künye çalışan herkesin bunu kolayca anlayacağını söyleyerek bahsi geçen bilgiyi yalanlamaktadır.⁷³

2. *el-Münferidât ve'l-vuhdân (el-Efrâd)*

Eser kendilerinden sadece bir râvinin rivayette bulunduğu bazı sahabe veya tâbiîn hakkındadır. Eser üzerinde Hüseyin Ali Hasan Batı yüksek lisans çalışması yapmıştır. (1404, Câmiatu'l-İmâm Muhammed b. Suûd el-İslamiyye külliyyetu usûli'd-dîn) Abdulgaffâr Süleyman el-Bündârî ve Saîd b. Besyûnî Zağlul tarafından neşredilmiştir. (Beyrut 1988) Azamî *el-Evhâd, el-Vuhdân ve Men leyse lehû illâ râvin vâhid* isimleriyle Müslim'e atfedilen eserlerin aslında bu kitap olduğunu ve âlimlerin kitabın isminde ihtilaf ettiğini söylemektedir.⁷⁴

3. *el-Müsnedü'l-kebir ale'r-ricâl (alâ esmâ'ir-ricâl, ale's-sahâbe)*⁷⁵

İbn Hâcer Müslim'in sahabeye göre tanzim edilmiş büyük bir müsned yazdığını ancak tamamlamadığını kaydetmektedir (لم يتم).⁷⁶ Hâkim en-Nisâburî ise bahsi geçen bu eseri Müslim'den hiç kimsenin sema ile aldığını düşünmediğini belirtmektedir. Ebû Avâne el-İsferâyî'ni söz konusu eseri ihtisar etmiştir.⁷⁷ *Muhtasaru Ebî Avâne* diye meşhur çalışmanın bu eser olma ihtimali üzerinde durulmuştur.⁷⁸ Ancak Ebû Avâne bu esere Müslim'in tarikleri dışında başka tarik ve isnadların yanı sıra bir miktar daha hadis ilâve etmiş, böylece eser adeta müstakil bir telife dönüşmüştür.⁷⁹

4. *Ricâlü Urve b. ez-Zübeyr ve cemâ'atün mine't-tâbi-în ve gayrihim*

Eserin Zahiriyye kütüphanesinde Hatîb el-Bağdâdiye'ye ait güzel bir hatta sahip yazması mevcuttur. (Mecmua, nr. 55, vr. 140-147) Yazmanın etrafı asıldan farklı bir hatla yazılmış faydalı haşiyelerle doludur. Kitaba Sükeyne eş-Şihâbî bir

72. Sübkî, *Tabakâtu-Şafiî*, II, 225.

73. Azamî, *Menhecû'n-nakd*, s. 155, dnt.1.

74. Azamî, *Menhecû'n-nakd*, s. 158.

75. İbn Salâh, *Siyâne*, s. 60; Nevevî, *Tehzîbü'l-esmâ ve'l-lugât*, II, 91; Zehebi, *Tezkiretü'l-huffâz*, VI, 590.

76. İbn Hâcer, *Tehzîb*, X, 128.

77. Ebû Avâne Ya'kub b. İshâk en-Nisâburî el-İsferâyîni eş-Şafiî'nin (v. 316/928), *el-Müsnedü'l-muharrac alâ Kitâb-i Müslim b. el-Haccâc* adlı eseri Müslim'in *Sahih'i*ne yapılmış müstahrec niteliği taşıyan bir eserdir. *es-Sahihu'l-Müsned, Muhtasarü'l-Müsnedü's-sahih alâ Müslim, Sahihu Ebî Avâne, Müsnedü Ebî Avâne, Müstahrecü Ebî Avâne* adlarıyla da bilinir. Eserin bir bölümü *Müsnedü Ebî Avâne* diye beş cilt halinde basılmıştır (Dâiratü'l-maârif el-Osmâniyye, Haydarâbâd 1362/1943). Bkz. Güler, *İlk Yedi Asırda Hadis İlimleri Literatürü*, s. 61.

78. Kandemir, "Müslim b. Haccâc", *DİA*, XXXII, s. 94.

79. Bkz. Güler, *İlk Yedi Asırda Hadis İlimleri Literatürü*, s. 61.

mukaddime yazarak tek cilt halinde tıpkıbasımını yayımlamıştır. (1979, Dımeşk) Hatîb el-Bağdâdî söz konusu eseri sema ile almıştır ve eserin isnadı müellifine kadar uzanmaktadır.

5. et-Tabakât

Kaynaklarda *Tabakâtü't-tâbi'in*⁸⁰, *Tabakâtü'r-ruvât*⁸¹, *Esmâ'ü'r-ricâl* gibi farklı isimlerle de geçen eser Ebû Ubeyde Meşhûr b. Hasan b. Mahmûd b. Selmân tarafından neşredilmiştir. (Riyâd, 1991) Eserde Medineliler, Mekkeliler, Kûfeliler, Basralılar, Şamlılar ve Mısırlılar sıralamasına göre Sahâbe ve tâbiîn râvilerinden 2246 kişi sıralanmaktadır.⁸² Söz konusu eseri İbn Hayr el-İşbili Ebû Saîd el-Belhî vasıtasıyla Müslim'den rivayet etmektedir. Bir nüshası İstanbul'daki III. Ahmed kütüphanesinde mevcuttur. (nr. 624, vr. 289-297)⁸³

6. Kitâbü't-Temyîz

Birinci cildi Zahirîyye kütüphanesinde mahfuz kitabın diğer kısımlarının akıbeti bilinmemektedir.⁸⁴ Mahfuz kısım Muhammed Mustafa el-Azamî tarafından tahkik edilerek basılmıştır. (1395, Riyâd) Daha sonra söz konusu esere Azamî hadis tenkidine dair uzun bir mukaddime yazarak *Menhecû'n-nakd indel muhaddisîn ve Kitâbu't-Temyîz* adıyla tekrar yayımlamıştır. (1410, Riyâd) Bahsi geçen eser muhaddislerin hadis tenkit metotlarını ele almaktadır.

Müslim'in günümüze ulaşmış ulaşmadığı bilinmeyen diğer eserleri ise şunlardır: *el-İhve ve'l-ehavât*, *Efrâdü's-şâmiyyîn*, *Akrân*, *İntihâbu Müslim alâ Ebî Ahmed el-Ferrâ*, *el-İntifâ bi-uhubbî's/(culûdi)-sibâ'*, *Evladü's-sahâbe (ve men ba'dehüm mine'l-muhaddisîn)*, *Evhâmu'l-muhaddisîn*, *et-Târih*, *Tafdîlu's-sünen*,⁸⁵ *el-Câmiu'l-kebîr alâ'l-ebvâb* (Hâkim en-Nisâburî Müslim'in kendi el yazısıyla bu eserin bir kısmını gördüğünü söylemiştir).⁸⁶ *Zikru evlâdi'l-Hüseyn* (Bu eser büyük ihtimalle *Evladü's-sahâbe*'nin bir bölümüdür),⁸⁷ *Ruvâtu'l-i'tibâr* (cerh ta'dil ilmiyle ilgili bir eser),⁸⁸ *Suâlâtuhû Ahmed b. Hanbel (es-Suâlât an Ahmed b. Hanbel)*⁸⁹ (Müslim'in Seyyâr Ebû'l-Hakem ve Seyyâr Ebû Hamze ile ilgili Ahmed b. Hanbel'e yönelttiği soruları

80. İbn Salâh, *Siyâne*, 61; Nevevî, *Şerhu Sahîh-i Müslim*, I, 10.

81. Kâtip Çelebi, *Keşfu'z-zunûn*, II, 1099; Bağdâdî, *Hediyetü'l-ârifîn*, II, 431.

82. Kandemir, "Müslim b. Haccâc", s. 93.

83. Azamî, *Mehecû'n-nakd*, 156.

84. Hasan Mahmûd Selmân, *İmam Müslim*, s.123-24.

85. Hasan Mahmûd Selmân, *İmam Müslim*, s. 134.

86. İbn Salâh, *Siyâne*, s. 61; Nevevî, *Tehzîbü'l-esmâ ve'l-lugât*, II, 91; Zehebi, *Siyer*, XII, 579.

87. Hâkim en-Nisâbûrî, *Muhtasarü Târih-i Nisâbûr*, I, 17.

88. Diyûbendî, *Fethu'l-mulhim fi şerhi Sahîh-i Müslim*, I, 100.

89. Hatîb el-Bağdâdî, *Hediyetü'l-ârifîn*, II, 431; Zehebi, *Siyer*, XII, 579; *Tezkiretü'l-huffâz*, II, 590.

muhtevindir.),⁹⁰ *el-İlel*,⁹¹ *Kitâbü (hadîsi) Amr b. Şuayb*⁹² (İlim ehlinin eleştirdiği Amr b. Şuayb hadislerinden bahseden eserdir)⁹³, *el-Muhadramûn*,⁹⁴ *Musnedu Hadîsi Mâlik (Meşâyihu Mâlik)*, *Meşâyihu's-Sevrî*, *Meşâyihu Şu'be*,⁹⁵ *Ma'rifetü ruvâtî'l-ahbâr*, *Kitâbü'l-Ma'mer*.

Kaynakça

- Azamî, Muhammed Mustafa, *Menhecü'n-nakd inde'l-muhaddisin: neş'etuhû ve târihuhû*, Mektebetü'l-Kevser, Riyad, 1990.
- Bağdâdî, Ebû Bekr el-Hatîb Ahmed b. Ali b. Sabit Hatîb el-Bağdadi; *Târîhu Bağdâd ev Medîneti's-selâm*; Dârü'l-Kütübü'l-İlmiyye, Beyrut, [t.y.].
- Başaran, Selman, "İbn Hazm'ın Kütüb-i Sitte'ye Bakışı", *İslamî Araştırmalar*, II /6, 1988.
- Brown, Jonathan, *The Canonization of al-Bukhari and Muslim*, Brill, Lieden, 2007.
- Ebû Mes'ûd, *Kitâbü'l-ecvibe li's-Şeyh Ebû Mes'ud: 'amma eşkalü's-Şeyh ed-Dârekutnî 'ala Sahîh-i Müslim b. el-Haccâc*, dirâse ve thk. İbrâhim b. Ali b. Muhammed Al-i Küleyb, Dârü'l-Varrak, Riyad, 1998.
- Güler, Zekeriya, *İlk Yedi Asırda Hadis İlimleri Literatürü*, Adal Ofset, Konya, 2002.
- Güler, Zekeriya, "Endülüs'te Bir Hadis ve Fıkıh Âlimi: İbn Hazm", *İSTEM*, sy. 14, 2009.
- Halil İbrâhim Molla Hatır, *Mekânetü's-sahîhayn*, el-Matbaatü'l-'Arabiyyeti'l-Hadise, Kahire, 1402.
- Hasan İbrahim Hasan, *Siyasi-dini-kültürel-sosyal İslam tarihi, (1-132/622-750): Hz. Peygamber (s.a.s.)'in hayatı-Hülefa-i Raşidin-Emeviler*; trc. İsmail Yiğit-Sadreddin Gümüş, Kayıhan Yayınevi, İstanbul, 1985.
- İrâkî, Ebü'l-Fazl Zeynüddin Abdürrahim b. Hüseyin İrakî, *et-Takyîd ve'l-izâh şerhu mukaddimeti İbni's-Salah*, thk. Abdurrahman Muhammed Osman, Dârü'l-Fikr, Kahire, 1981.

90. Hasan Mahmûd Selmân, *İmam Müslim*, s. 137.

91. İbn Salâh, *Siyâne*, 61; Nevevî, *Tehzibü'l-esmâ ve'l-lugât*, II, 91; Zehebî, *Siyer*, XII, 579.

92. Zehebî, *Siyer*, XII, 579; a.mlf., *Tezkiretü'l-huffâz*, II, 590.

93. Hasan Mahmûd Selmân, *İmam Müslim*, s. 138.

94. İbn Salâh, *Siyâne*, 61; Nevevî, *Şerhu Sahîh-i Müslim*, I, 10; a.mlf., *Tehzibü'l-esmâ ve'l-lugât*, II, 91; Zehebî, *Siyer*, XII, 579; a.mlf., *Tezkiretü'l-huffâz*, II, 590; İbn Hâcer, *Tehzîb*, IV, 291. Hâkim en-Nisâbüri *Marife* adlı çalışmasında bu eserden şöyle bahseder: "İmam Müslim'in el yazısından okudum ki Câhiliyye döneminde yaşayıp Hz. Peygamber'i göremeyenler ancak sahabeyle sohbet eden kimselerdir. Müslim'in anlatıklarına göre sayıları 20'dir". Bkz. a.mlf., *age*, s. 44-45. İbn Salâh Müslim'in saydığı bu muhadramundan bazılarının adını vermektedir. Bkz. a.mlf., *Ulum*, s. 273. İrâkî ise 20'sinin ismini vermektedir. Bkz. a.mlf., *Takyîd*, s. 281-282.

95. Bağdâdî, *Hediyetü'l-ârifîn*, II, 431; Zehebî, *Siyer*, XII, 579. Adı geçen son üç kitabı İbn Hayr "*Kitâbu Tesmiyyeti Şuyüh-i Mâlik, Süfyân ve Şu'be*" şeklinde tek kitap gibi göstermekte ve söz konusu kitabı Muhammed b. Ahmed b. Züheyr et-Tûsî'den rivayet ettiğini belirtmektedir. Bu kitaplar kendisine tek bir isnadla geldiği için üçünü bir arada zikretmiş de olabilir. Bkz. a.mlf., *Fihrist*, s. 213. Ancak Ziriklî de bu hususta ona mutabakat etmektedir. Bkz. a.mlf., *A'lam*, VII, 221. Ancak bahsi geçen eserin üç müstakil kitap olarak düşünülmesi daha uygundur. Zira İmam Müslim'in yaşadığı döneme en yakın âlimlerden Hâkim en-Nisâbüri de üç müstakil eser olarak saymıştır. Bkz. Hasan Mahmûd Selmân, *İmam Müslim*, s. 141.

- İbn Ebû Hâtım, Ebû Muhammed Abdurrahman b. Muhammed b. İdris İbn Ebû Hatim Râzî, *el-Cerh ve't-ta'dil*, Dârü'l-Ümem, Beyrut, [t.y].
- İbn Hâcer, Ebü'l-Fazl Şehabeddin Ahmed İbn Hacer el-Askalanî, *en-Nüket ala nüzheti'n-nazar fi tavzihi Nuhbeti'l-fiker*, Dâru İbnu'l-Cevzî, Riyad, 1994.
- İbn Hâcer, Ebü'l-Fazl Şehabeddin Ahmed İbn Hacer el-Askalanî, *Tehzibü't-tehzib*, Dâru İhyâit-Türâsi'l-Arabî, Beyrut, 1991.
- İbn Hâcer, *Hedyü's-sârî mukaddimetu Fethu'l-bârî*; thk. Muhibüddin Hatîb, Dârü'r-Reyyan li't-Türâs, Kahire, 1986.
- İbn Hallikân, Ebü'l-Abbas Şemseddin Ahmed b. Muhammed İbn Hallikan, *Vefeyâtül-a'yan ve enbâu ebnâi'z-zamân mim mâ sebete bi'n-nakl evi's-semâ' ev esbetehül-a'yan*, thk. İhsan Abbas, Dâru Sadir, Beyrut, 1978.
- İbn Hazm, Ebû Muhammed b. Ali b. Ahmed b. Said ez-Zahirî İbn Hazm, *el-İhkâm fi usûlül-ahkâm*, thk. Ahmed Muhammed Şakir, Matbaatü'l-Âsime, Kahire, 1970.
- İbn Salâh, Ebû Amr Takıyyüddîn Osmân b. Salâhiddîn Abdirrahmân b. Mûsâ İbnü's-Salâh Şehrezûrî, *Sıyânetu Sahihi Müslim mine'l-ihlâl ve'l-galat ve himâyetuhü mine'l-iskât ve's-sakat*, Darü'l-Garbi'l-İslâmî, Beyrut, 2007.
- İbn Salâh, *Ulumü'l-hadis* Ebû Amr Takıyyüddîn Osmân b. Salâhiddîn Abdirrahmân b. Mûsâ İbnü's-Salâh Şehrezûrî, thk. Nureddin İtr, Dârü'l-Fikr, Dimaşk, 1984.
- Kandemir, Yaşar, "el-Câmiu's-Sahih", *DİA*, VII, İstanbul, 1993.
- Kandemir, Yaşar, "Müslim b. Haccâc", *DİA*, XXXII, İstanbul, 2006.
- Kandemir, Yaşar, "Sahihayn'a Yöneltilen Tenkitlerin Değeri", *Sünnetin Dindeki Yeri*, 1995.
- Kâtip Çelebî, Hacı Halife Mustafa b. Abdullah, *Keşfü'z-zünûn 'an esâmî'l-kütüb ve'l-fünûn*, Milli Eğitim Bakanlığı, Ankara, 1941.
- Koçyiğit, Talat, *Hadis Tarihi*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 1997.
- Köktaş, Yavuz, "Müslim'in *Sahih*'ine yapılan en eski Tenkid: Ebu'l-Fadl El-Herevî'nin *İlelu'l-ahâdis fi Kitâbi's-Sahih li-Müslim* adlı eserinin Takdim ve Tercümesi", *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi*, V, s. 3, 2005.
- Meşhur Hasan Mahmûd Selman, *el-İmâm Müslim b. el-Haccâc*, Dârü'l-Kalem, Dimaşk, 1994.
- Mizzî, Ebü'l-Haccâc Cemaleddin Yusuf b. Abdurrahman b. Yusuf Mizzî, *Tehzibü'l-Kemâl fi esmâi'r-ricâl*, thk. Beşşar Avvad Ma'ruf, Müessesetü'r-Risâle, Beyrut, 1992.
- Nevevî, Ebû Zekeriyâ Muhyiddin Yahyâ b. Şeref b. Muri Nevevî, *Tehzibü'l-esma ve'l-lugat: el-esma*, thk. Ali Muhammed Muavvaz, Adil Ahmed Abdülmevcud, Dârü'n-Nefâis, Beyrut, 2005.
- Nevevî, *Sahih-i Müslim bi-şerhi'n-Nevevî*, Matbaatü'l-Mısıriyye, Kahire, 1929.
- Özağşar, Mehmet Emin, "Rivâyet İlimlerinde Eser Karizması ve Müslim'in *El-Câmiu's-Sahih*'i", *AÜİFD*, c. XXXIX, 1999.
- Sezgin, Fuat, *Târihü't-türâsi'l-Arabî: 'Ulumü'l-Kur'ân ve'l-hadis*; nakalehu ile'l-Arabiyye Mahmûd Fevzi Hicazî; Câmîatü'l-İmam Muhammed b. Suud el-İslâmiyye, Riyad, 1983.
- Suyutî, Ebü'l-Fazl Celeddin Abdurrahman b. Ebî Bekr Suyutî, *Tedribü'r-râvî fi şerhi Takribi'n-Nevevî*, thk. Abdülvehhab Abdüllatif, Dâru İhyâit-Türâsi'l-Arabî, Beyrut, 1979.

- Tirmizî, Ebû İsa Muhammed b. İsa b. Sevre es-Sülemî Tirmizî, *el-Câmiü's-sahih/Sünenü't-Tirmizî*, thk. ve şerh: Ahmed Muhammed Şakir, Kahire, 1978.
- Uğur, "Ebû Âvane el-İsferâyînî", *DİA*, X, İstanbul, 1994.
- Zehebî, Ebû Abdullah Şemseddin Muhammed b. Ahmed b. Osman Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, thk. Şuayb el-Arnaut, Hüseyin Esat, Müessesetü'r-Risâle, Beyrut, 1985.
- Zehebî, *el-Emsar zevâtü'l-âsâr*, thk. Kâsım Ali Sa'd, Dârü'l-Beşairi'l-İslâmiyye, Beyrut 1986.
- Zehebî, *Târihü'l-İslâm ve vefeyâtü'l-meşâhir ve'l-a'lâm*, thk. Ömer Abdüsselam Tedmuri, Dârü'l-Kitâbi'l-Arabî, Beyrut, 1996.
- Zehebî, *Tezkiretü'l-huffâz*, Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, Beyrut, 1956.
- Zirikî, Hayreddin, *el-A'lâm: Kâmusu terâcîmi li-eşheri'r-ricâl ve'n-nisâ*, Dârü'l-İlm li'l-Melâyin, Beyrut, 1997.

